Poutní umění ve středověku jako tělesný zážitek

Ivan Foletti
Martin F. Lešák
(edd.)

PARVA Convivia²

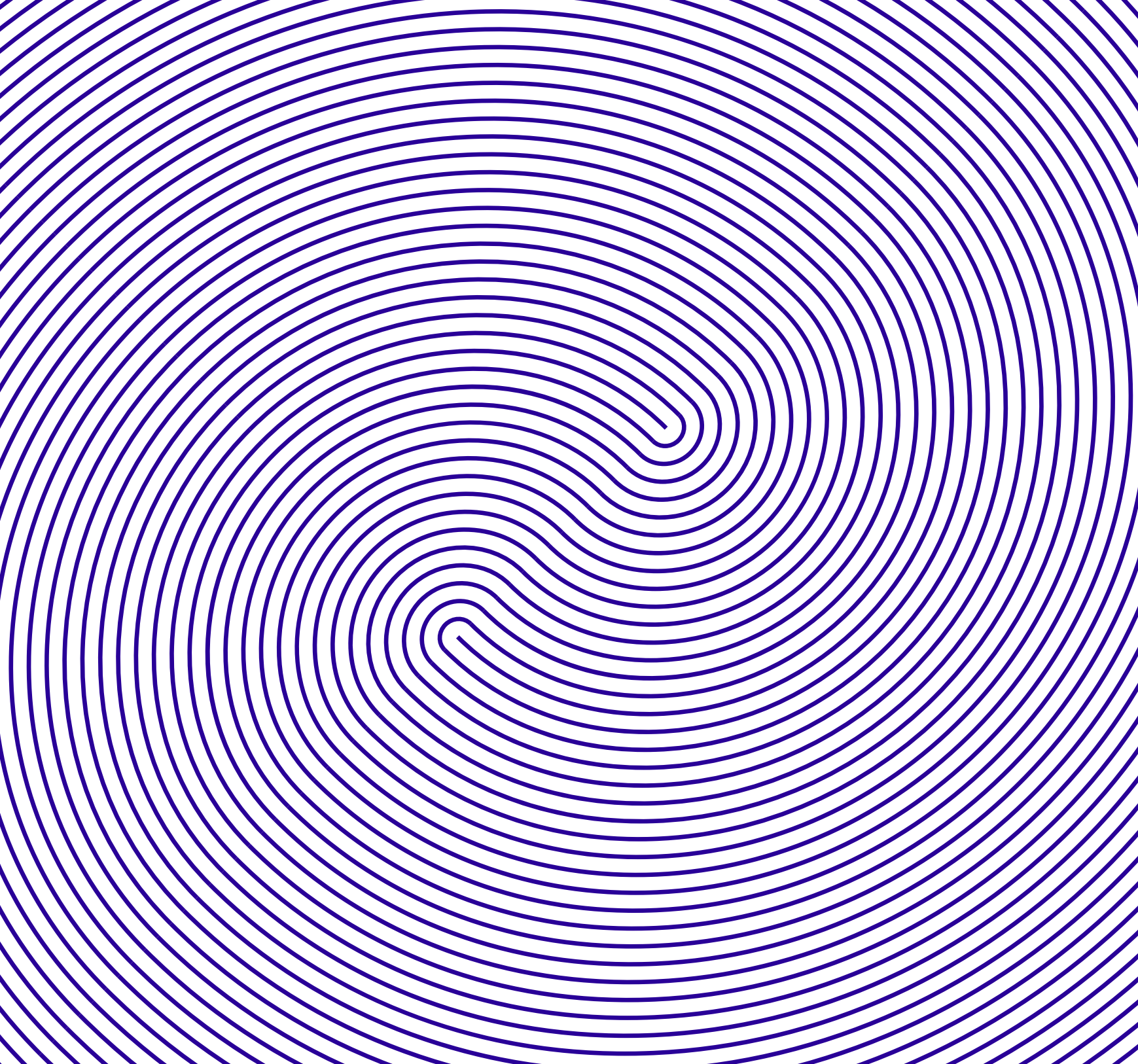

Poutní umění ve středověku jako tělesný zážitek

Krajina, poutník a poklad

Ivan Foletti
Martin F. Lešák
(edd.)

BOOKS & PIPES
Masarykova univerzita
Brno 2024

Edice PARVA Convivia², svazek 2
Redakční rada edice: Ivan Foletti (dir.),
Petra Hečková, Ondřej Jakubec, Jan Klípa

Tato publikace vznikla v rámci projektu *Poutní umění ve středověku jako tělesný zážitek: krajina, poutník a poklad* (Grantová agentura MU, MUNI/A/1022/2021).

TEXT © Jana Černocká, Martin Drlíček, Ivan Foletti,
Martin F. Lešák, Adrien Palladino, Pavla Tichá, 2022
VYDÁNÍ © BOOKS & PIPES, z. ú. a Masarykova univerzita, 2022
ISBN 978-80-280-0634-1
ISBN 978-80-280-0096-7 (Masarykova univerzita. Brno ; vázáno)
ISBN 978-80-7485-258-9 (BOOKS & PIPES ; vázáno)
https://doi.org/10.5817/cz.muni.m280-0096-2022

BOOKS & PIPES

MUNI ARTS
Seminář dějin umění
Centrum raně středověkých studií

Obsah

11 Úvod / **Poutní umění ve středověku jako tělesný zážitek** / *Ivan Foletti*

43 01 / **Vizuální identita poutníků: tělo, oděv, atributy a suvenýry** / *Martin Drlíček*

75 02 / **Sakrální architektura na obzoru a hlas zvonů v krajině středověkých poutníků** / *Martin F. Lešák*

97 03 / **Hranice posvátna** / *Jana Černocká & Ivan Foletti*

137 04 / **Poutníci, mniši a posvátno ve středověkém kostele** / *Pavla Tichá*

163 05 / **Co nejblíže posvátnu: poklady na zemi, poklady v nebi** / *Adrien Palladino*

191 Poznámky

219 Rejstřík jmen

223 Rejstřík míst

229 English summary

Úvod

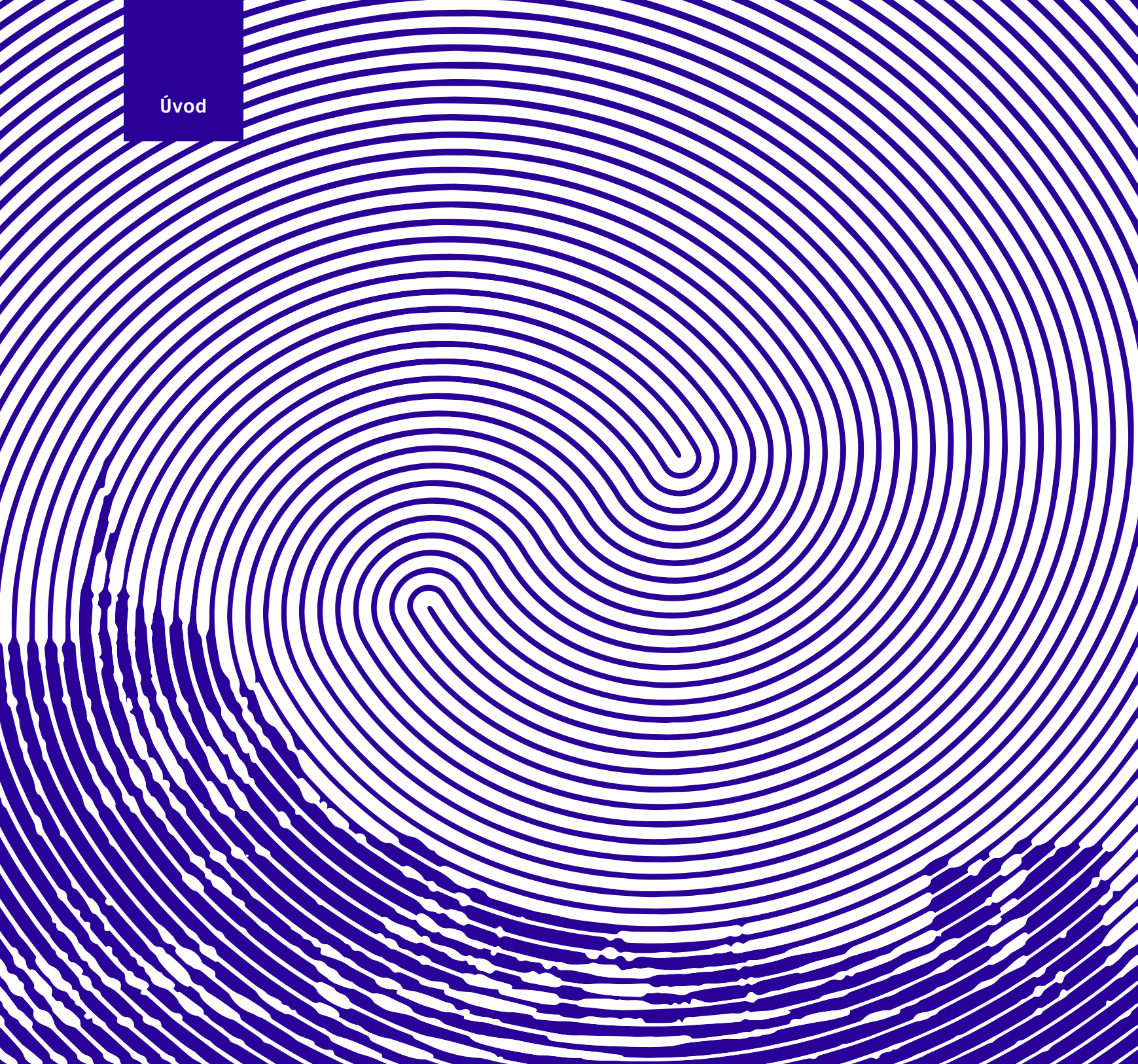

Ivan Foletti

Poutní umění ve středověku jako tělesný zážitek

Skupina mužů oděných v prostých černých a bílých šatech prochází tichým lesem. Po civilizaci není ani památky, ale barvy, zvuky i pohledy vypovídají o hrozícím nebezpečí. Napětí je téměř hmatatelné. Záhy nevyhnutelně přichází násilný útok barbarů…

Takto je středověká pouť ztvárněna ve filmu *Pilgrimage* (*Pouť*) režiséra Brendana Muldowneyho z roku 2017, který byl do českých kin uveden pod názvem *Strážci relikvie*. [01] Tento velkofilm vypráví příběh skupiny mnichů, kteří dostanou v roce 1209 důležitý úkol od papeže Inocence III. (1198–1216). Do Říma mají přinést velmi vzácnou relikvii, kámen, kterým byl zabit apoštol Matouš.

Aniž bych se chtěl pouštět do kritického rozboru tohoto filmu, myslím, že z pohledu běžného diváka se tento blockbuster příliš neliší od ostatních pokusů současné kinematografie o zachycení předmoderního světa. Napětí, násilí, náboženský fanatismus, divoká příroda stejně jako nedbalá hygiena jsou, zdá se, nezbytnými ingrediencemi tohoto koktejlu. Stejně tak můžeme konstatovat, že to, co je v tomto filmu popisováno, má jen málo společného se středověkou poutí. Ta sice skutečně vedla na nějaké více či méně svaté místo – v případě *Pilgrimage* je cílem cesty mnichů Řím –,

01
Plakát filmu *Pilgrimage*, 2017

02
Stěhovaví historici umění na pouti, 2017

ale v žádném případě se nedá ztotožnit s tím, co je jádrem zápletky filmu, tedy s přenosem relikvií. Ne že by se relikvie po Evropě nepřevážely, právě naopak. Tento úkol však býval vyhrazen jen pro pár vyvolených a byl zcela odlišný od poutí přístupných všem (nebo téměř všem). I středověká krajina měla jen málo společného se scenérií filmu a lišilo se také oblečení poutníků. Stručně řečeno, kromě fascinace dobrodružstvím nám Muldowneyho film o poutnictví, které bylo jedním z nejdůležitějších fenoménů evropské středověké kultury, mnoho neprozrazuje.

Jak tedy středověká pouť vypadala ve skutečnosti? Jak si máme představit postavu středověkého poutníka? Jak vypadal svět kolem něj? A jak souvisí poutnictví se světem umění? To jsou některé z otázek, na něž se tato kniha snaží odpovědět. Jedna věc se však zdá být jistá již od začátku: v předmoderním světě (stejně jako dnes) bylo putování zážitkem, který měnil život a nenechal nikoho lhostejným.

Než budu pokračovat, zmíním ještě jednu skutečnost důležitou pro pochopení následujících stránek. Za posledních deset let jsem ušel více než čtyři tisíce kilometrů po poutních cestách napříč kontinentální Evropou a podobnou zkušenost mají i další spoluautoři této knihy. ▪02▪ Naše chápání fenoménu poutnictví tedy není pouze teoretické. Na vlastní kůži jsme si vyzkoušeli, co to znamená přesouvat se celé dny tempem vlastního těla. Nejsme tedy jen historikové umění, ale také ženy a muži, kteří byli poutníky.[1]

Náboženství, nebo dobrodružství?

Jak potvrzuje i film *Pilgrimage*, s pojmem středověká pouť je dnes všeobecně spojována představa téměř fanatického (a nelogického) náboženského úkonu. Taková

představa vychází ze dvou předsudků. Prvním je rozšířený pocit nadřazenosti dnešní doby nad dobou minulou: náš technologický svět, založený na vědeckých závěrech, je většinou vnímán jako převyšující doby, v nichž hrála hlavní roli z dnešního pohledu iracionální důvěra v náboženství. Druhý předsudek pak vychází z myšlenky, která se stále častěji objevuje v médiích a v návaznosti na slavný výrok Karla Marxe považuje náboženství za „opium lidstva" a synonymum fanatismu.[2] ▪03▪ Náboženství je tak dnes běžně spojováno s iracionalitou, manipulací, absencí tolerance a často i násilím. Je navíc důležité připomenout, že pouť jako rituál je tradičně provozována většinou hlavních světových náboženství. V posledních letech je však tento rituál v kolektivní imaginaci spojen především s poutí do Mekky, což vzhledem k islamofobii, hojně rozšířené v euro-atlantickém prostoru, dodává pouti negativní konotace.

Je však třeba vzít v úvahu, že na rozdíl od dneška bylo na evropském kontinentu v době, kterou se zde budeme zabývat – v období zhruba od roku 1000 do konce třináctého století – křesťanství normou, a nikoli otázkou osobního rozhodnutí. Není divu, že až do moderní doby pojem ateismus prostě neexistoval.[3] Příslušnost ke křesťanství v dobách minulých bychom z dnešního pohledu mohli přirovnat k příslušnosti státní. Být křesťanem nepředpokládalo ani fanatismus, ani nedostatek kritického ducha. Srovnání předmoderního křesťanství se soudobým státním občanstvím (a s vlastnictvím pasu) funguje velice dobře, i pokud si uvědomíme, že se oba tyto systémy stávají obzvláště netolerantní vůči těm, kteří do nich nepatří.[4] Pro předmoderní křesťanství to byli především Židé, kteří žili v Evropě, a takzvaní Maurové, kteří se většinou nacházeli za jejími hranicemi. ▪04▪ (Podobně je i naše společnost často netolerantní k náboženským a etnickým menšinám a migrantům, kteří mimochodem často právě nemají doklady.) V této plně pokřesťanštěné společnosti se míra náboženské horlivosti jednotlivců mohla

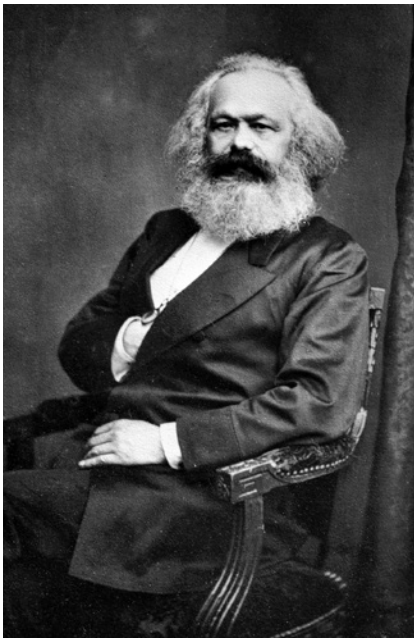

03
Karl Marx (1818–1883), fotografie z roku 1875

04
Židé upálení zaživa za údajné znesvěcení hostie v Deggendorfu v Bavorsku v roce 1338, *Norimberská kronika*, dřevoryt, 1493

výrazně odlišovat, stejně jako je tomu dnes například mezi příznivci fotbalových klubů, mezi nimiž najdeme jak slušné fanoušky, tak „chuligány“ se sklony k násilí.

Prvotní motivace k pouti byla přirozeně náboženská, tedy návštěva posvátného místa. Takové místo je složité přesně definovat (a ještě se k tomu v průběhu této knihy vrátíme), ale můžeme je zkusit popsat jako prostor, který je určen k tomu, aby se hmatatelná realita mohla protnout se světem nehmatatelným. V křesťanském světě potom takové místo zpravidla obsahovalo konkrétní uchopitelný předmět, jako bylo třeba pozemské tělo světce, který však přesahoval tento svět kontaktem s duší, o níž se věřilo, že je na nebesích.[5] Pouť na takové místo byla pak naprosto běžný – byť v životě jednotlivce výjimečný – akt ve středověké společnosti, který by neměl být vnímán jako doklad horlivosti, nebo dokonce fanatismu těch, kteří tyto cesty podnikali. V některých případech mohl být odchod na pouť inspirován (nebo dokonce vyžádán) zpovědníkem jako účinná cesta k odpuštění hříchů. Lze to přirovnat k situaci, když dnes pošle lékař svého pacienta na delší lázeňský pobyt.[6]

05
Palácová kaple, Palermo, 1130–1140

Pouť byla určitě i jistou formou dobrodružství: ti, kdo se vydali do Santiaga de Compostela nebo Říma, opouštěli na týdny i měsíce své domovy a cestovali do neznámého světa. Čtenáře však možná překvapí, že společnost ve staletích, o nichž pojednává tento svazek, byla mnohem mobilnější, než bychom si mohli představit na základě tradičních předsudků, které představují „středověk" jako temný věk izolace a nehybnosti. Naopak, jak ukazuje například slavný případ Marca Pola (1254–1324), živá hospodářská výměna tehdy spojovala Čínu s dalekým západem Evropy i skandinávský sever se střední Afrikou. Čilé kulturní a hospodářské křižovatky, jako byla například Sicílie, pak také ukazují, do jaké míry byla předmoderní doba pohyblivá. ▪05▪ A dokládají to i mnohé zmínky o diplomatických cestách a o pohybu církevních osobností v historických pramenech. Tyto cesty, jakkoli časté, však byly určeny téměř výhradně pro „profesionální" cestovatele, tedy obchodníky, velvyslance a duchovní.[7]

Pro běžné smrtelníky tak byla pouť výjimečným okamžikem, kdy mohli opustit svou komunitu a zažít neopakovatelné dobrodružství. Není třeba dodávat, že pro člověka dnešního typu (*homo sapiens sapiens*) – člověka kočovného od úsvitu věků – může být právě touha po dobrodružství tím zásadním podnětem k podniknutí takové cesty, jako je dlouhá pouť. Tehdy, stejně jako dnes, to byla jedinečná příležitost, jak se osvobodit od povinností a stereotypu všedního života. V tomto smyslu musíme na rozhodnutí vydat se na pouť pohlížet jako na komplexní záležitost, jistě náboženskou, ale také diktovanou touhou po dobrodružství, prostou zvědavostí poznat cizí kraje a touhou alespoň na chvíli opustit každodenní život.[8]

Putování po středověkých cestách, často na dlouhé měsíce, rozhodně nebylo tak bezpečné jako dnes a v některých oblastech byla

+ALES·IOMOVIT VLVS·LEO·PRECONES·SIMVL·ISTI +
ΘΕΟΤΟΚΟΣ
ΜΡ ΘΥ
ΟΡ ΓΑΒΡΙΗΛ
ΟΡ ΜΙΧΑΗΛ
ΗΕΤΗ
ΜΑΣΗΑ
+PARTE STAT INDE DEXTRA MICHAEL·GABRIEL QUE SINISTRA·UT MAIESTATI SINT DE SERVIRE PARATI
ΙΣ
ΧΣ

06
Johann W. Schirmer, Poutníci na cestě lesem, 1850

kriminalita skutečným problémem. Není proto divu, že svědomití poutníci před odjezdem sepisovali závěť a připravovali se na cestu s tím, že se z ní nemusí navrátit. Můžeme si jen představovat loučení otce nebo matky, kteří opouštějí svou rodinu s tím, že už své děti možná nikdy nespatří. Zároveň si však můžeme představit nadšení a zvědavost poutníků prahnoucích po jedinečných a nezapomenutelných zážitcích.[9]

Oficiální účel cesty však musel být všem zúčastněným zřejmý: pouť měla rozhodujícím způsobem přispět ke spáse duše. Ve světě po roce 1000 se tak v poutnictví spojovalo dobrodružství s péčí o vlastní duši a duše ostatních. Byla to dokonalá symbióza, která ještě navíc zvyšovala „sociální kapitál" toho, kdo na pouť vyrážel.

Samota, nebo společenství?

Jsem si jistý, že většina z nás si dnes pouť spojuje s individuálním aktem, a proto si představujeme poutníka, který kráčí sám pustinou. ▪06▪ Tuto myšlenku, která má kořeny v devatenáctém století, v českém prostředí etablovaly například poutě Karla Hynka Máchy a v kolektivní představivosti posílil v posledních letech například slavný spisovatel Paulo Coelho svou knihou *Poutník – Mágův deník*, která poprvé vyšla v roce 1987.[10] ▪07▪ Tento román názorně ukazuje duchovní proud, který je v posledních desetiletích v módě. Poutnictví začalo být spojováno – především v rámci hnutí New Age, k němuž se Coelho řadí – s představou jedince, který hledá sám sebe a „osvícení". Jak ukázaly antropologické studie posledních let, tento náhled je velmi rozšířený mezi současnými poutníky do Santiaga de Compostela. Ti totiž nejčastěji uvádějí, že na cestu vyrazili, aby našli sebe sama, často po traumatických prožitcích, jako je rozvod nebo vážná nemoc.[11] Pro nás je

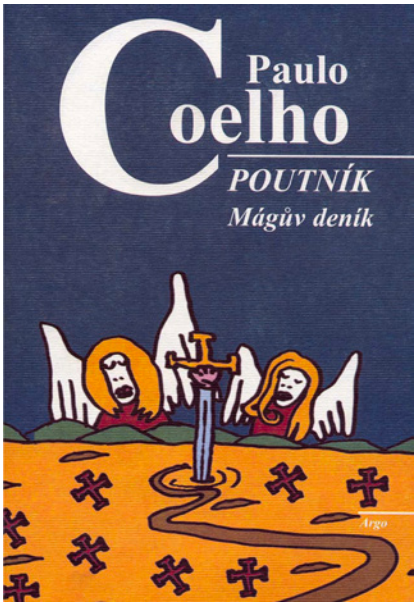

07
Obálka knihy Paula Coelha, *Poutník – Mágův deník*, 2022 [1987]

08
Codex Calixtinus, fotografie faksimile

ovšem zásadní otázka, jak moc o individualitu šlo předmoderním poutníkům a zda cestovali vůbec sami.

Tato otázka souvisí s již výše zmíněnou problematikou bezpečnosti na středověkých cestách. Zajímavé informace v tomto smyslu poskytuje pátá kniha *Codexu Calixtinus*, jakéhosi průvodce pro poutníky, který vznikl ve dvanáctém století.[12] ▪08▪ Tento text nám připomíná, zejména v sedmé kapitole, nebezpečí na cestě spojená s výběrem daní:

V této zemi jsou ohavní výběrčí daní [...]. *Přicházejí k poutníkům se dvěma nebo třemi holemi a násilím si vynucují nespravedlivý poplatek. A když některý pocestný odmítne zaplatit, zbijí ho holí a daň mu vezmou, urazí ho a prohledají až do spodního prádla.*[13]

Nepřímo je zmíněno i nebezpečí kriminality:

Někdy se také stává, že po obdržení peněz nalodí lodníci tak velkou skupinu poutníků, že se člun převrátí a poutníci se utopí. Lodníci se pak zlomyslně radují, když se zmocní majetku mrtvých.[14]

Kromě zákona – jehož dodržování je vyžadováno v téže kapitole páté knihy – mohla poutníky chránit také profesionální stráž, kterou si zajisté nemohli dovolit všichni, nebo se různí spolucestující mohli chránit navzájem. Vyvstává tedy otázka, jak si vybrat věrohodné společníky. Jak se vyhnout osudu Pinocchia, který visel na stromě, protože věřil lišce a kocourovi? Jedním z řešení bylo, že se na pouť vydala skupina lidí ze stejné komunity. Nezřídka na cestu vyrazily společně celé vesnice. Poutníci se však mohli domluvit také až na předem stanovených místech. Čtyři hlavní trasy do Santiaga de Compostela začínaly podle *Codexu Calixtinus* ve městech Arles, Le Puy-en-Velay, Vézelay a Tours, a právě v nich se

vytvářely skupiny.[15] ▪9▪ Ve vzájemném seznamování se poutníků hrály zásadní roli pověřovací listiny vydané církevními úřady. Tento druh poutnického pasu byl především propustkou, která cestovatelům umožňovala dosáhnout cíle pouti a překračovat různé hranice, jež bývaly pro lidi bez značných finančních prostředků uzavřeny. Byl to však také základní nástroj k identifikaci důvěryhodných spolucestujících.[16]

Předmoderní poutníci tedy často a rádi chodili ve skupinách. Společně se modlili, zpívali a diskutovali. Chvíle radosti se zajisté střídaly i s chvílemi napětí, které přirozeně vznikají v každé skupině chodců.[17] Tento obraz putování v minulých staletích se

9
Pohled na Vézelay

rozhodně odlišuje od dnes rozšířených představ o předmoderních kulturách. V této souvislosti musíme připomenout ještě jednu neméně důležitou skutečnost: jistě, hluboké lesy v Evropě po roce 1000 existovaly, ale ve skutečnosti byly spíše výjimečné. Převážná většina obyvatelstva – více než devadesát procent – žila na venkově a krajinu kolem sebe přetvářela více než kdykoli předtím. Půda byla čím dál tím častěji obdělávána na úkor divokých